

Az irodalmi szöveg és az olvasó¹

VERES ANDRÁS

1. Néhai, jóemlékezetű Pándi Pállal egykoron, 1981-ben vitába keveredtem a *János vitéz* utolsó, 27. fejezetének egyik részletét illetően. Pándi nagyon nem értett egyet azzal a gimnáziumi tankönyvben szereplő megállapításommal, hogy „Tündérország idillje is a köznapi világ kilátástalanságára irányítja a figyelmet (nem beszélve arról, hogy János öngyilkosként lép be a tóba!).”² Kétségtelen, én a Tündérországban magányosan, boldogtalanul bolyongó János vitéz öngyilkos szándékát olvastam ki a szövegből, abból, hogy e szavak kíséretében dobja be a rózsát a tóba:

„»Te egyetlen kincsem! hamva kedvesemnek!
Mutasd meg az utat, én is majd követlek.«
S beveté a rózsát a tónak habjába;
Nem sok híja volt, hogy ő is ment utána...”

„Ez bizony értelmezésbeli torzítás – vetette szememre Pándi. – Aki elolvassa a mű [vonatkozó] részét... annak nem lehet kétsé-

1 „Az irodalomértés horizontjai” című tudományos ülészakon Pécsen 1994. április 21-én elmondott előadásszöveg átdolgozott változata.

2 SZEGEDY-MASZÁK Mihály-VERES András-BOJTÁR Endre-HORVÁTH-SZÖRÉNYI László-ZEMPLÉNYI Ferenc: *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*. Bp. 1980, 299.

ges, hogy a tankönyvbeli értelmezés csakis a mű saját közegének, a mesei jelentésvilágnak a kikapcsolásával jöhetett létre. De még ha – föltéve, de nem megengedve – eltekintünk is ettől a saját közegtől, az »öngyilkosként lép be« tárgyilag sem pontos. Ugyanis János vitéz... [bár] »beveté a rózsát a tónak habjába; / nem sok híja volt, hogy ő is ment utána«, de a bús János vitéz ebben a pillanatban még *nem* követte a rózsa útját a tóba. »Közelélp« a sajátos közeg, a műalkotás specifikuma, a költői mese hatalma: »De csodák csodája! mit látott, mit látott! / Látta Illuskává válni a virágot. / Eszeveszettséggel rohant a habokba, / S a föltámadt leányt kiszabadította. / Hát az élet vize volt ez a tó itten...« Ez tehát nem öngyilkossági belépés volt, hanem – mai szóval – életmentő, boldog vízberohanás. A szerző szándékától bizonyára függetlenül: ez az öngyilkosnak feltüntetett János vitéz nemcsak lokális értelmezésbeli hiba, hanem a tankönyvben eluralkodó, bírált szemlélet – akaratlan – alakítója is.³ Pándi szerint egy olyan szemléleti preconcepciónak esett áldozatul Petőfi költeménye, amely általában túlhangsúlyozza a diszharmónia, a „tépettség”, a tragikus létértelmezés jelenlétét az irodalomban.⁴

3 PÁNDI PÁL: *A mi „Marx téri hídunk”*. Kritika 1981/7. Újraközölve in: PÁLA Károly (szerk.): *Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években*. Bp. 1991, 202–203.

4 Pándi távolról sem állt egyedül ezzel a véleményével. Hasonló módon kelt ki az inkriminált értelmezés ellen a jó szemű esszéista hírében álló Fogarassy Miklós is (*Tankönyvháború*. 264), a budapesti irodalom-szakfelügyelet vezetőjével pedig a következő épületes diskurzusba bonyolódtam. „Ijesztő melléfogás egy mesében öngyilkosságot feltételezni” – mondotta ő. „Mit kezd akkor Papagenóval a *Varázsfuvolában*?” – mondtam én. Mire ő: „Az opera, az más.” „Ám ennek az operának a szüzséje: mese” – próbáltam jobb belátásra bírni. „No igen, tényleg elfordul – ismerte el. – De akkor sem kellene ezt a modern kifejezést használni.” (Vö. i. h. 207.) Igaz, választhattam volna még egyértelműbb példát is, a *János vitéz* egyik legfőbb mintáját, Gersei Albert *Árgirus históriáját*, melynek második részében a szeretője után kutató Árgirusban (hasonlóképpen) úrrá lesz a kétség, hogy nem érhet célt, s ezért önkézzel akar véget vetni életének (Vö. *Balassi Bálint és a 16. század költői*. Szerk. VARJAS Béla. Bp.: Szépirodalmi 1979, ll. 996–997.)

Vitánk Pándival akkoriban meglehetősen egyoldalú volt, mert az én válaszom nem jelenhetett meg.⁵ Most már más okból lenne egyoldalú a vita, s abban sem vagyok biztos, hogy ma ugyanúgy érvelnék-e. Hiszen akkor azt gondoltam, hogy éppen a kritikussom vádolható szemléleti elfogultsággal; végül is én nem azt állítottam, hogy Kukorica Jancsinak sikerült magát belefojtania a tóba, hanem hogy megfordult a fejében efféle szándék. Ma már hajlok rá, hogy belássam: a tankönyv kényszerűségből tömörített megfogalmazása megkönnyítette a félreértést, s Pándi a maga marxista üdvtörténeti pozíciójából méltán sérelmezte, hogy lám, még egy ilyen nyilvánvaló műfaji konvenció, mint a mese pozitív végkifejlete, sem képes visszatartani az eltökélt tankönyvszerzőt attól, hogy (bár „akaratlanul”, ámde mégis) tragikumot lásson bele a szövegbe. Érthető, hogy az ő nézőpontjából János vitéz öngyilkossági szándéka észrevétlen maradt. Én pedig nem azért tudtam percipiálni azt, mert (mint akkoriban hittem) „elfogulatlanul” közeledtem a szöveghez, hanem mert (legalábbis nála) érzékenyebb, vagy ha tetszik, nyitottabb voltam a tragikus helyzetekre – ezt végül is jól ítélte meg Pándi.

Hasonlóképp jártam Király István némely interpretációjával is; súlyos könyveit nem kerülhettem meg Ady-tanulmányaim során. Egyik emlékezetes passzusában nem kevesebbet állított, mint hogy Ady tévedésből helyezte a Sion-hegyre ismert istenes költeményének színhelyét. „Téves emlékezéssel Sion-hegyének nevezve a Sinai hegyet – írta Király –: újjáélte a költő a kinyilatkoztatásról szóló bibliai mondát, a kőtáblákra váró Mózes történetét. Felmerült az istenhitnek, az ember és Isten viszonyának végső kérdése: megíródott a modern Mózesi könyv, az elmaradt kinyilatkoztatás tépdő, tragikus költeménye, a paradox vallásosság verse: *A Sion-hegy alatt*.”⁶ Valamelyes időbe telt, mire sikerült megfejtenem, hogy a tudós szerző miért nem éri be a zsoltárookban szereplő Sion-heggyel (jóllehet a versben nyilvánvaló hivat-

⁵ Válaszom csak tízéves késéssel, a *Tankönyvháború* című dokumentumgyűjteményben jelent meg: i. m. 207–208.

⁶ KIRÁLY István: *Ady Endre*. Bp. 1970, II. 401–402.

kozás található, maga a „zsoltár” szó is szerepel). Ám Király István csak népvézérnek tudta elképzelni kedvenc költőjét, tehát Mózzsal emelte egy sorba, s így valóban magyarázatra szorult, hogy miért Sion, ha egyszer Sinai hegyének kellene lennie. Csak-hogy Király nem adhatta alább, került amibe került – még ha „téves emlékezés”-ben kellett is elmarasztalnia Adyt. Semmi-képp se osztottam vélekedését, hiszen Ady talán túlságosan is komolyan vette a maga individualitását, amelynek az elkülönülés és a magány nemcsak kényszerű és elszenvedett, hanem vállalt és fitogtatott bizonyítéka is volt önmaga szemében.⁷

Gondolom, gyakran élünk meg hasonló érzékcsalódást: azt hisszük, hogy elfogulatlanság áll szemben elfogultsággal, holott valójában különböző elfogultságok, illetve *érdekeltségek* feszülnek egymásnak. Tévedésünkben legalább oly mértékben játszanak szerepet ismeretelméleti okok, mint lélektaniak. Ha vitára kényszerülünk, szükségét érezzük annak, hogy vitapartnerünk kifejtetlen előfeltevéseit is világossá tegyük: akár azért, hogy el-

7 Egy másik jellemző példája szerintem Király István ideologikus fogantatású félreértelmezéseinek, ahogy Ady alábbi nyilatkozatát interpretálta. „Szabadgondolkodó vagyok... – írta Ady *Az Isten az irodalomban* című, a Nyugat 1910. február 1-jei számában megjelent cikkében – De nem ismerek szebb szabadgondolkozást, mint az Istennel való nyugtalan és kritikus foglalkozást. Vagy-vagy: végre valaki vagy megtalálja, vagy véglegesen leszámol vele az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére.” L. ADY *Endre Összes Prózai Művei. Újságcikkek, tanulmányok*. X. köt. S. a. r. LÁNG József és VEZÉR Erzsébet. Bp. 1973, 24–25. Király számára nem jelentett különösebb dilemmát a költőt foglalkoztató kétség – ő Ady nevében is eldöntötte, hogy mit helyes választani: „Az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésének» nevezte Ady az Isten nélküli világnak az álmát. Nem adta fel a materialista ateistákra emlékeztető szép, pogány hitét: a boldog, evilági, emberi élet reménye élt benne. Nem árulta el az emberhitet.” KIRÁLY István: *i. m.* 388–389. Mármost én másképp olvasom Ady szavait, mint Király: „az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére” nem az szolgál, ha valaki „véglegesen leszámol” Istennel, hanem ha képes végérvényesen eldönteni a dilemmát valamelyik irányban – azaz képes arra, amire maga a költő nem. (Ennek megfelelően értelmeztem a gimnáziumi tankönyv általam írt Ady-fejezetében is; vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály-VERES András-BOJTÁR Endre-HORVÁTH Iván-SZÖRÉNYI László-ZEMPLÉNYI Ferenc: *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára*. Bp. 1982, 250.) Király értelmezését pedig nem lehet csupán ateista kiindulópontjával magyarázni, hiszen én hasonló kiindulópontból jutottam eltérő eredményre.

lentmondást találjunk ezek és a kifejtett következtetései között, akár azért, hogy magukat az előfeltevéseket okolhassuk a vitatott álláspont korlátaíért. Ezzel szemben, ha nem kényszerülünk rá, nem szívesen nézünk szembe saját implikációinkkal; a jótékony homály nem kevés csalódástól óvhat meg minket. Amennyire világos számomra, hogy Király milyen ideologikus elképzelésre alapozta Ady-képét, annyira zavarban lennék, ha az övétől nyilván gyökeresen különböző Ady-értelmezésem lélektani és egyéb természetű előfeltevéseit kellene kiderítenem. Végül is aligha van, aligha lehet kínosabb feladat, mint a számunkra magától értetődőre rákérdezni.

2. Sőt, ami magától értetődőnek látszik, azt valójában nem szoktuk tudatosítani, s ha mégis megkíséreljük, csak tapogatózunk a sötétben. Egy példa segítségével szeretném érzékeltetni, hogy mire gondolok.

Egy alkalommal Örkény István *Ki látta?* című egypercesét próbáltam meg értelmezni. A szöveg velős és célratörő:

„F. hó 7-én délután fél hatkor moziba ment, és azóta nem tért haza Fehér Kálmáné sz. Flügl Márta negyvenegy éves budapesti lakos. Személyleírása: magas növésű, de inkább alacsony, hízásra hajló, jobban mondva vézna termetű. Szeme: kék, illetve zöldes, csetleg fekete. Hajszíne bizonytalan, télkabátja sötétkék, helyesebben rozsdabarna, de lehet, hogy szürke, melynek gallérja prénemel szegélyezett. (Pontosabban: nem prém, hanem bársony, vagy semmiféle szegély sincs rajta.) Különös ismertetőjele: nő.

A nyomravezető sürgős értesítését várja

az aggódo férj. ”8

Úgy vélekedtem, az eltűnt személynek és ruházatának leírása (az egymást kizáró adatokkal) annyira nyilvánvalóan pontatlan, hogy kétségessé teszi: a személyleírást közlő férj valóban meg akarja-e találni a feleségét (ha ugyan nincs része annak eltűnésben). Az utolsó „adat” (hogy ti. az eltűnt „különös ismertetőjele:

nő”) sajátos abszurditásával végképp egyértelmű eligazítást ad a férj negatív érzelmeit illetően.

Értelmezésemmel nem arattam osztatlan sikert. Egyik barátomat különösen meglepte, aki merőben mást olvasott ki az Örkény-novellából. Ő annak tulajdonította az önellentmondó-bizonytalan leírást, hogy a megszokás vakká teszi az embert: legkevésbé azt látjuk meg, akit mindennap látunk, s a férj ezért nem tud semmi bizonyosat mondani a feleségéről, azon túl, hogy nő. Elismertem ezt az értelmezési lehetőséget is, s eltűnődtem azon, hogy mennyire más élettapasztalatok vezettek az egyik és a másik interpretációra. Úgy találtam, hogy számomra ismeretlen a megszokás ilyen mértékű élménye, ugyanakkor érzékenyebb vagyok a kriminalitás iránt (megléhet, túl sokat olvastam bűnügyi történetet). De hát a mű szövege mindkét értelmezést megengedi.

Fölmerült az a kérdés is, hogy a mű szövege – avagy nevezzük nevén a gyereket: a mű szövegének ismeretében az én belátásom – hányféle egyéb értelmezést enged meg? Igyekeztem boldogboldogtalant rávenni arra, hogy értelmezze Örkény kis remekét.⁹ Volt, aki csak a keresett nő személyére koncentrált, s az „örök Nő” szeszélyes, önellentmondó természetét jelölte meg a mű

⁹ Maga Örkény is azt nyilatkozta egyperceseiről: „Matematikai egyenletek, az egyik oldalon a közlés minimuma, az író részéről, a másikon a képzelet maximuma, az olvasó részéről.” (RÉZ Pál: *Látogatóban Örkény Istvánról*. [1967] In: ÖRKÉNY István *Művei. Párbeszéd a groteszkről*. Bp. 1986, 372.) Igaz, nem túl hízelgő volt a véleménye (a legvalószínűbb) olvasóiról: „Mindenki esküszik rá, hogy Magyarországon – elsősorban Budapesten – roppant fejlett ízlésűek az emberek... [holott] tudom, hogy csak azzal hajlandók azonosulni, ami őket morálisan fölmenti. Hogy mi kell? Szobatiszta konfliktusok, nyolc napon belül gyógyuló sebek, szabvány szexus. Humorunk felső határa ma is a Molnár Ferenc-csattanó. Tudom én persze azt is, hogy százezrekre ugrottak fel a klasszikusok példányszámjai, és Tolsztoj, Stendhal, Balzac közkinccs. De mi ez? Csupa tizenkilencedik század.” (l. h. 368.) Márpedig Örkény a „közlés minimuma”-val éppen e klasszikus hagyományt kívánta meghaladni: „Példát mondok. A tizenkilencedik század: egy tájkép közepén házzal, a házon kéménnyel, melyből füst száll. Ezt érzelmileg alászínezhetta a néző, de magyarázni csak egyféleképpen lehetett. Ha azonban csak a füstcsóva marad a vásznon, akkor már neked kell hozzáépíteni a többit. Hogy milyen lesz, nem tudom, csak egy bizonyos: nem lehet egyforma két ház, még az sem biztos, hogy ház lesz.” (l. h. 372–373.)

legfőbb mondanivalójaként, és olyan is akadt, aki lecövekelt a közlésmód jellegénél, s napjaink felgyorsult és figyelmetlen világának groteszk példázatát látta abban, hogy lám, effajta apróhirdetésekkkel van tele a sajtó. E vélekedésekkel szemben csupán a kommunikáció összefüggéseire hivatkozó, aprólékos ellenvetéseket tehettem (mint például azt, hogy a szöveg alapján kizárólag a leírást adó férjre következtethetünk egyértelműen, a feleségére nem). El kellett fogadnom, hogy ki-ki a maga érdeklődésének és rögeszméinek megfelelően értelmez.¹⁰

Ha történetesen rákényszerülünk, hogy véleményünket másokéval szembesítsük, az óhatatlanul fennálló és csak részben áthidalható nyelvi különbségek mellett olyan alapvető mentális-beli és kulturális ellentétek tárulnak fel, amelyeknek csupán parányi részét vagyunk képesek átlátni. Racionális érveink meggyőző ereje valójában egy holdkóros biztonságához mérhető, aki több emeletnyi mélység fölött egyensúlyoz. Joggal lehet feltételezni, hogy a tudatosan vállalt különbségek korántsem akkorák, mint a látens és nem tudatosított különbségek. Mindez persze kevésbé okoz gondot a naiv, önfeledt olvasónak, aki nemigen kerül abba a kényes helyzetbe, hogy álláspontját érvekkel kelljen alátámasztania. Tetszik és punktum – ennyi a tudománya. De más a helyzet a hivatásos értelmező esetében.

Nehéz szabadulni attól a gyanútól, hogy mindaz a kifinomult értelmezéstechnika, amely mintegy két évszázad erőfeszítései nyomán rendelkezésünkre áll, csupán a jéghegy csúcса, s a víz alatti tartományokba nem nyerünk bepillantást. A pszichológus John F. Kihlstrom egyenesen úgy látja, hogy a közvetlenül megnyilatkozó „kinyilvánított” (declarative) tudás ismereteivel szemben az azt megalapozó „műveleti” (procedural) tudás reprotoárja a tudattalanban található, s csak annak terminusaival

¹⁰ Vagy ahogy Örkény fogalmaz: „...a groteszk természetében hordja azt, hogy szabadon értelmezhető. Klasszikus példára hivatkozva: Gulliver utazásait is úgy helyettesíthetjük be a magunk élete és sorsa szerint, ahogy kívánjuk. Hát ez történik nagyjából az én darabjaimmal is...” ÖRKÉNY István: *A színház: mesterség*. In: *i. m.* 242.

írható le, már amennyire leírható.¹¹ Könnyen lehet, hogy még a legkiválóbb metafizikai okfejtés sem több utólagos (és hajánál fogva előráncigált) igazolásnál: csupán arra szolgál, hogy mint felfogható és elfogadható kulturális produkció szalonképessé tegye eredendő, magunk előtt is ismeretlen és csak töredékesen felfedhető elfogultságainkat.

3. A továbbiakban kizárólag a hivatásos értelmezési stratégiákkal foglalkozom. Megpróbálom számba venni, hogy milyen átfogó érdekeltségfajták lehetségesek, és ezek között fennáll-e, illetve megállapítható-e valaminő értékrangsor.

Mert ha elismerjük is, hogy nincs elfogulatlan olvasat, kitart-hatunk az elfogultság és az elfogulatlanság ellentétében kimondatlanul is bennerejld rangsorolás mellett. Csak most másképpen fogjuk nevezni: az ideologikus és a szakszerű olvasat szembenállásaként írjuk le. A pozitivista hagyomány szerint az irodalomtudós kizárólag a pontos és igazolható (illetve dokumentálható) ismeretek megszerzésében érdekelt. Ez nem föltétlenül jelent elfogulatlanságot; sőt éppen ellenkezőleg, elfogultnak kell lennie – az ún. „igazság” iránt. Nyilván a tudósnak is lehetnek politikai és egyéb természetű rögeszméi (végtére ember volna ő is), de ezeket gondosan el kell különítenie irodalmi vizsgálódásaitól, s csupán laza perszónáluniót alkothatnak benne az irodalom és a politika egymástól távol álló területei.

De vajon igaz-e, hogy ezek távol állnak egymástól? Bizony akadnak olyan irodalmi szövegek, amelyek – eléggé el nem ítéltető módon – szinte kirakatba teszik politikai meggyőződésüket, s ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha a mű értelmezésére vállalkozunk. Például nem akármilyen kihívást jelentett a magyar irodalomtörténet-írás számára Petőfi *Apostola*. Nem akárik, Péterfy Jenőtl Riedl Frigyesen át Horváth Jánosig legjele-sebb irodalomértő tudósaink gondolták azt, hogy Petőfi tájkölté-

11 John F. KIHILSTROM: *The Cognitive Unconscious*. Science, vol. 237. (1987) 1446. Itt mondok köszönetet ÚJHELYI Máriának, aki felhívta figyelmem Kihlstrom professzor kitűnő tanulmányára.

szetéhez vagy népies helyzetdallaihoz képest politikai költészete másodrangú, sőt valamelyest elhibázott is. Nyilván nem könnyű megvonni a határt, hogy meddig terjednek az esztétikai természetű fenntartások és hol kezdődnek a politikaiak; de nem kétséges, hogy az utóbbiak sem hiányoztak.

„Szilveszter köztársaságot akar – olvashatjuk például Riedl Petőfi-könyvében –, de nem gondolva, hogy úgy, amint Petőfi rajzolja, köztársaságban, például a mai Párizsban vajon jobban boldogulna-e: ő ott is végletesen ellenzéki, szenvedélyes koldus maradna.”¹² Nem vitatom, hogy nagyon is hihető feltételezés ez Petőfiről, csak hát az ilyen feltételezéseket nem lehet verifikálni. Az sem baj, hogy Riedl nem szerette Petőfi politikai költészetét (ez szíve joga) vagy hogy kifogást emelt ellene (magam sem gondolom, hogy például *Az apostol* hibátlan mű), de talán nem kellett volna csak a politikai jelentés alapján megítélnie a költői teljesítményt.

Bonyolultabb a helyzet Horváth János esetében, aki kifejezetten törekedett arra, hogy értelmezése politikai szempontból (is) tárgyyszerű legyen, ám ezt nem sikerült maradéktalanul megvalósítania. Csakhogy nem Szilveszter forradalmi indulatait, hanem (például családjával szembeni) felelőtlen viselkedését kifogásolta – azaz ellenvetései nem politikai, hanem *morális* természetűek. (Külön bizonyításra szorulna természetesen, hogy a morális ellenvetések mögött meghúzódik-e politikai elfogultság.) „Erkölcsei bénaságban szenved – írta Horváth János Szilveszterről – mindazt illetőleg, ami az embernek legközelebbi emberi kötelessége. E holdkóros, sőt dühös rajongónak szeme láttára hal éhen gyermeke; hogy eltemethesse, jegygyűrűjét adja el, de árát az utolsó garasig a temetésre költi, átvállalva belőle csak egy falat kenyeret is venni magának. Hát másik éhező gyermeke?”¹³ S valóban, nem „holdkóros”-e Szilveszter viselkedése? Menthető-e, amit családja ellen vét? Akár jogosnak ismerhetnénk el Horváth János ellenvetéseit, ha a megadott – Horváth által is

12 RIEDL Frigyes: *Petőfi Sándor*. Bp. 1923, 179.

13 HORVÁTH János: *Petőfi Sándor*. Bp. 1922, 481.

követett – pozitivista posztulátum értelmében nem volna más az irodalomtörténész illetékessége. Mert ha *Az apostolt* költeménynek tekintjük és nem életténynek, s ha irodalomtörténeti távlatból kívánjuk megítélni és nem morális magaslatról, akkor nem az a kérdés, hogy Szilveszter „erkölcsi bénaságban szenved”-e vagy sem, hanem az, hogy milyen művészi célszerűséget képvisel, milyen költői életérzés mozgatja.

Itt csupán jelzésszerűen utalhatok arra, hogy Horváth János nem talált rá a kulcsra, amelyik szerintem ezt a zárat nyitja: a *szentimentális hős* problémájára. Szilveszter pszichológiája és logikája a szentimentális emberé, akinek minden törekvése arra irányul, hogy elfogadtassa magát egy idegennek és ellenségesnek tudott világgal, mégpedig úgy, hogy ez a világ igazodjék hozzá. A szentimentális hős az erény megszállottja; éppen rigorózus elvei okozzák látszólagos érzéketlenségét: úgy érzi, hogy a legkisebb engedménnyel is az üdvösségét kockáztatná.¹⁴ Ettől még mint olvasó elmarasztalhatom Szilveszter viselkedését; nem vagyok köteles ismerni és elfogadni a szentimentális értékrendet. De csak mint „mezei olvasó” tehetem ezt – mint a kérdés szakembere semmiképp sem. Hiszen irodalomtörténészként éppen az a feladatom, hogy mindeneelőtt megértsem a művet. Ez nem jelent kritikálanságot, nem jelent egyetértést. De mérőben más a kritika téje és pozíciója, ha a körülmények és az indítékok szakszerű, azaz lehető legteljesebb ismeretére támaszkodunk. Csak a laikus olvasat esetében tarthatjuk elegendőnek az olvasó élettapasztalatát.

Mármost a pozitivista posztulátum alapján állva kétféle módon jelölhetjük ki illetékességünk határait. Megtehetjük, hogy elhallgatjuk értékítéletünket, s az ebben az értelemben szándékoltan töredékes interpretáció kiegészítését másokra bízuk: ki-ki a maga politikai és egyéb értékpreferenciái alapján „kerekítse ki”, tegye teljessé az értelmezést. Vagy pedig általános érvé-

14 Álláspontom részletesebb kifejtését megtalálja olvasóm *A másik Petőfi* című tanulmányomban – in: PETŐFI Sándor: *A helység kalapácsa. Az apostol*. A kötetet szerk., a művek szövegét sajtó alá rendezte, a szemelvényeket és a képeket vál. VERES András. Matúra Klasszikusok 11. Bp. 1993, 2–5.

nyűnek tételezzük saját értékrangsorunkat; például dönthetünk úgy is, hogy az irodalmi szövegek politikai jelentését csupán alkalmi jellegűnek ítéljük, következésképp kevésbé kell figyelni rá, vagy pedig egyenesen afféle romlandó anyagnak tekintjük, amelyet kárhoztatni vagy mentegetni kell.

Csakhogy mindkét megoldás méltán kelt kétségeket. Ha az értelmezés egyformán képes kapcsolódni egymást kizáró érték-felfogásokhoz, akkor valóban nem jelent többet, mint technikát, ha viszont nem képes, értelmetlen elhallgatnia vagy eltagadnia saját értékítéletét. Ha pedig az értelmezés általános érvényű értékhierarchiát feltételez, óhatatlanul kiszolgáltatja magát annak, hogy egyre több kivétel fog támadni, amelyekre előszeretettel hivatkozhatnak az eltérő értékpreferenciájú értelmezők.

4. Példáim kellőképpen érzékeltethették, hogy a professzionális olvasat sem szabadulhat a szubjektivitás csapdájából. A szakszerűség valójában korántsem zárja ki az ideologikus elfogultságot, már csak azért sem, mert az irodalom hivatásos kutatója is (mint bárki más) tudatosan avagy öntudatlanul elvi és ízlésbeli sémákat követ, értékpreferenciák vezérlik minden lépését. Nem kevésbé fontos, hogy a sajátos szerepével és státuszával összefüggő (ideologikus) elfogultsággal és érdekeltséggel is rendelkezik; tulajdonképpen ezt konceptualizálta elsőként a pozitívizmus. A szakmai illetékességtudat azután természetesen provokálta ki a művészetértelmezésben érdekelt konkurencia kritikáját. Előbb (a századfordulón) az *esztétikai*, később (a harmincas évektől) az *egzisztenciális* érdekeltséget állították szembe mint autentikusat a professzionális érdekeltséggel.

A szakszerű olvasat korlátai szembetűnőek, már csak azért is, mert (legalább részben) maga jelöli ki kompetenciájának határait. A századvég filológiaellenes támadásai joggal mutattak rá, hogy a szakszerűség nemcsak segíti, hanem gátolja is a szövegértést; a túlzott reflektáltság akadályává válhat a műélménynek. Az esztétikai érdekeltséget azonban csak a professzionális ellenpárjaként tudták leírni, főként azt a műélvező érzékenységet értve rajta, amit a másiktól hiányoltak. A szakszerűség elutasítása

megbosszulta magát: az esztéticista álláspont megfelelő fogalmi reprezentáció nélkül maradt. Ellentmondásos volt az esztétikai motiváció értelmezése is, a hedonista magyarázat gyakran egészült ki valamilyen biopszichológiai vagy szociálpszichológiai funkció feltételezésével. A műélvezetről kiderült, hogy voltaképpen álca: az ember nemi és társadalmi adaptációját segíti elő, szabályozza energiáit és idegrendszerét, biztosítja lelki egyensúlyát, fölkelte együttérzését embertársai iránt stb.¹⁵

Más a helyzet az egzisztenciális érdekeltséggel, amely eleve számol ezekkel a funkciókkal, nem csupán a hátsó kapun engedi be őket az olvasói érdeklődés tartományába. Az egzisztenciális érdekeltség olyan motivációt jelöl, amely a mű elolvasásától alapvető, az olvasót „életbe vágó” kérdéseiben orientáló, egész létszemléletét befolyásoló hatást remél.¹⁶ Nem katarzisz vagy epifánia, nem alkalmi vagy pillanatnyi hatás, hanem folyamat: folyamatosan benne lenni a szövegben. E fogalom bölcséleti fogantatása nyilvánvaló, s figyelemre méltó, hogy (a szakszerű és a műélvező olvasattal szemben) egyszerre és együtt próbál érvényt szerezni az irodalom nyelvileg kifejezhető és kifejezhetetlen jelentésvilágának.

De éppen a teljesség és a mélység összekapcsolása válthat ki kétségeket e motivációfajta értelmezhetőségét illetően. Hiszen nagyon mélyen élhetünk meg (kényszerűen) megszakadt, félbemaradt olvasmányélményeket is. S a szocializáció során (ifjúságunk idején) mi más, ha nem egzisztenciális érdekeltség fűződik a nélkülözhetetlen ismeretek megszerzéséhez; az irodalom iránti érdeklődésben elválaszthatatlanul van jelen a kétféle motiváció. Talán nem csak játék a szavakkal, ha feltételezem, hogy legalább néhány esetben egzisztenciális, azaz egész életre szóló fordulatként nyert meg az irodalom olvasókat a hivatásszerű irodalomkutatásnak. És ki döntheti el, hogy a művel való találkozás

15 Bővebben l. VERES András: *A marxista irodalomlélektan történetéhez (a két világháború között)*. In: *A marxista irodalomelmélet története (A kezdetektől 1945-ig). Tanulmányok*. Szerk. NYÍRÓ Lajos és VERES András. Bp. 1981, 201–250.

16 Itt és a befogadástípusok értelmezésében sokat köszönhetek KAMARÁS István *Az irodalom olvasója* című, kéziratban lévő tanulmányának.

egzisztenciális érvényű-e? S hogyan lehet megkülönböztetni az olyan indítéktól, mint az, amikor valaki az irodalomolvasást ösztönösen (nem tervezetten) terápiás céllal műveli?

Annyi bizonyosnak látszik, hogy mind az esztétikai, mind az egzisztenciális érdekelttség elsősorban az *individualizációt* szolgálja, de elméleti hátterük merőben más egyéniségfelfogást érvényesít. Az első szerint az individualitás természeti adottság, a másik szerint elérhetetlen végeredmény. Nyilván elvi belátás vagy döntés függvénye, hogy melyiket fogadjuk el. Én úgy gondolom, hogy az individualizáció a szocializáció része ugyan, de ez igen korán, úgyszólván születésünk pillanatában megkezdődik. Kísérletek bizonyítják, hogy alapvető percepciók sémák rögzülnek imprinting módon a csecsemőkorban, s ezek képesek ellenállni a későbbi tudatosodásnak. Jóllehet szerzett ismeretek, mégis úgy jelennek meg számunkra, mintha „természetadta”, genetikai adottságok lennének.¹⁷

Értékpreferenciákkal is előbb kezdünk rendelkezni, mint fogalmi készlettel. Bahtyinnal értek egyet, aki szerint a nyelv eredendően értékorientált,¹⁸ s beszédünk lehet értékhangsúlyokban gazdag vagy szegény, de értékmentes nem. (Az értékmentes nyelv tulajdonképpen nagyfokú absztrakció eredménye.) Az irodalmi szöveg esztétikai hatásának legfőbb alapját éppen a fokozott értékorientáló képességében kell látnunk.¹⁹ A fogalmi nyelv megszűri, de nem fedí el értékérzésünk kimeríthetetlen készletét, s épp a kettő között fennálló feszültség az egyik legerőteljesebb előmozdítója nyelvi határaink tudatosításának és kitolásának. Összhangban azzal, amiről Gadamer beszél: „Ha leírtam ezt a mondatot: »A megérthető lét – nyelv«, akkor ebben benne van, hogy soha nem érthetjük meg teljesen azt, ami van. Ez rejlik

17 Vö. J. B. DEREKOWSKI: *Real Space and Represented Space: Cross-Cultural Perspectives*. Behavioral and Brain Sciences 12. (1989) 51–119.

18 Mihail BAHTYIN: *A beszéd és a valóság*. Bp. 1986, 267–270.

19 Bővebben l. VERES András: *Irodalomértelmezés és értékorientáció*. In: *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*. Szerk. SZILI József. Bp. 1992, 283–307.

benne, amennyiben mindaz, ami egy nyelvet vezérel, mégiscsak túlmutat azon, ami eljutott a kifejeződésig.”²⁰

5. Végül visszatérnék egy-két szó erejéig a nagybetűs Olvasóhoz, akivel az elméleti irodalom általában mostohán bánik. Érthető (ha nem is egészen menthető) az elmélet eljárása, hiszen az irodalmi szöveg jóval könnyebben érhető el és vethető alá vegzálásnak, mint az olvasó. Az irodalmi szöveg eleve számol valamifajta olvasóval, igaz, ez csak *feltételezett* olvasó, aki meglehetősen különbözhet a valóságostól. De az értelmezés során a lehető „legvalódibb” olvasó van képviselve az értelmező személyében, aki csaknem mindig hivatásszerűen olvas: esztéta, kritikus, irodalomtudós vagy maga is író. Tehát nem akármilyen olvasó, hanem *kitiintetett* olvasó, aki tudatában van feladatának és jelentőségének, véleményét reprezentatívnak hiszi és hirdeti. A reprezentáció valójában sokkal inkább szociológiai, mint szellemi pozíció. A hivatásos értelmezés talán még kevésbé lehet meg intézményesülés nélkül, mint maga az irodalmi szöveg.

Mint valamennyi önszabályozó rendszernek, az irodalmi életnek is szüksége van kánonok kiépítésére és lebontására, illetve periodikusan ismétlődő cseréjére. (Bár olyan időköt élünk, amikor a kánonok elutasítása vált divattá az irodalomelméletben, nem különösebben tartok attól, hogy a radikális dekonstruktivista program végrehajtható lenne.²¹) A meg-megújuló hatásköri viták is ezt a folyamatos változást segítik elő, s bármelyik szereplő kezdeményezze is, a perpatvart családon belül intézik el. Jóllehet a szakszerű olvasat elleni támadásokban érvként szerepelt, hogy az esztétikai, illetve egzisztenciális érdekelttség nem az „olvasott olvasók” privilégiuma,²² az első képviselőtét mégiscsak a széplelkű kritikus, a másikat pedig a hermeneuta esztéta látta

20 Hans-Georg GADAMER: *Szöveg és interpretáció*. In: *Szöveg és interpretáció*. Szerk. BACSÓ Béla. Bp. é. n. 20.

21 Hasonló vélemény mellett érvel SZEGEDY-MASZÁK Mihály is; vö. *A bizonyítatlanság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. In: *Szó – művészet – társadalom*. Szerk. LŐRINCZ Judit. Bp. 1993, 64.

22 KAMARÁS István: *i. m.*

el. Nem meglepő, hogy az irodalomelmélet horizontján csaknem kizárólag a kitüntetett olvasók jelennek meg, a nem kitüntetett olvasók vizsgálata pedig az irodalomszociológia, az empirikus olvasáskutatás magánügye marad.

Itt csupán jelezhetem véleményemet arról, hogy a hermeneutikai-recepcióesztétikai irányzatok végül nem hoztak akkora fordulatot az olvasó jelentőségének átértelmezésében, mint azt a fellépésük idején hangoztatott programjuk alapján várni lehetett. Nem annyira a művek és az olvasók, mint inkább a művek egymás közti dialógusát hangsúlyozzák. Eszerint az irodalomnak ön maga az egyetlen és mindenható instanciája sajátos szöveg-, illetve jelszerű univerzumában, ahol az idő térbeliségként jelenik meg, s az élő irodalom illetékes az irodalomtörténet újraírásában is. Iser sem tesz mást, mint hogy az irodalmi szövegben rejlő hatáslehetőségek feltételezett megvalósulásaként veszi számba az olvasó jelentőségfelismerő, illetve jelentésadó tevékenységét.²³ Jauß pedig – bár egyenrangúnak fogja fel a szöveg által meghatározott hatást és a címzett által meghatározott befogadást – elismeri, hogy „közülük az irodalmon belüli elvárás horizont kirajzolása könnyebb, mivel levezethető magából a szövegből; a társadalmi elvárás viszont csak a történelmi mindennapi élet világának kontextusában tematizált”.²⁴ Helyben vagyunk, erről volt szó korábban is.

23 Wolfgang Iser: *The Act of Reading. A Theory of Aesthetic Response*. London 1978.

24 Hans Robert JAUSS: *Estétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika*. Előszó. Helikon 26. (1980) 121.